

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבועי

פרשת חקת, תשס"ט
מספר 815

מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

לְרַגְלָהּ רְצָה עֲלוֹת נִרְדַּת בְּאֵר מַיִם* עיון בקטע פיוט לר' אלעזר הקליר

בפיוט ההושענא להושענא רבה "למען תמים בְּדוֹרוֹתָיו"¹ המיוחס לר' אלעזר הקליר² מוקדש בית למרים הנביאה, בין השאר בהקשר לבאר המים שנבעה במדבר. פיוט זה מכיל 22 בתים, וכל אחד מהם מתייחד לדמות או לקבוצת אישים אשר בזכותם מתפללים לישועה. הדמויות מופיעות בכינויים מאפיינים ומוזכרות לרוב בסדר כרונולוגי. בין השאר נזכרים בו נח, אברהם, יצחק, יעקב, שבט לוי, יהודה, משה, אהרן, מרים ויהושע. מרים היא האישה היחידה הנזכרת בפיוט זה. וכך נאמר על אודותיה:

לְמַעַן נְבִיאָה מְחֹלֶת מְחַנְּנִים / לְכַמְהִי לֵב הוֹשֵׁמָה עֵינַיִם
לְרַגְלָהּ רְצָה עֲלוֹת נִרְדַּת בְּאֵר מַיִם / לְטוֹבוֹ אֵהְלִי
הוֹשֵׁעַ נָא וְהוֹשִׁיעָה נָא, אֲבִינּוֹ אָתָּה.

בשורה הפותחת מרים קרויה "נְבִיאָה", הוא הכינוי המוסב עליה בתיאור שירת הנשים במקרא: "וַתִּקַּח מְרִיָם הַנְּבִיאָה אֲחֹת אֶהֱרֹן אֶת הַתֵּף בְּיָדָהּ וַתִּצְאֶן כָּל הַנְּשִׂיִם אַחֲרֶיהָ בְּתַפִּים וּבְמַחְלֹת" (שם' טו:כ). הביטוי "מְחֹלֶת מְחַנְּנִים" רומז לנאמר בשיר השירים ז:א: "מִה תִּחְזוּ בְּשׁוֹלְמִית כְּמַחְלֹת הַמְּחַנְּנִים", והצורה "מְחֹלֶת" משמשת פועל בהווה בהוראת "מחוללת, מרקדת, יוצאת במחוללת"³. במקרא עצמו לא נזכר במפורש שמרים יצאה במחול, אולם נראה לומר שהנהגתה את הנשים שעל אודותיהן נאמר שיצאו בתופים ובמחוללות נזקפת לזכותה.⁴

ביאורו להושענות מסב ר' אלעזר מוורמייזא את המשך קטע הפיוט כולו על מרים ועל הבאר שהייתה בזכותה: **לכמהי לב הושמה עינים**, ישראל הצמאים וכמהים הושמה עינים, היאך, ומפרש: **לרגלה רצה עלות ורדת באר מים**, כדאמרינן במסכת תענית: ג' פרנסים היו לישראל וכו', באר בזכות מרים. תדע שכתוב: "וַתִּקַּח מְרִיָם... וְלֹא-הָיָה מַיִם לְעַדָּהּ" (במ' כ-א-ב). ובמסכת שבת: בארה של מרים. **לטובו אהליו**, לישראל, דכתיב: "מִה-טָבוֹ"

* עיון זה הוא חלק ממאמר רחב בנושא – "מרים בפיוטי סוכות ובהושענות", העומד לראות אור בקרוב ב"ידע עם".
1 **מחזור סוכות שמיני עצרת ושמחת תורה – לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם**, מהדורת ד' גולדשמידט וי' פרנקל, ירושלים ה'תשמ"א, עמ' 197-192. וראו רבנו שמחה, **מחזור ויטרי**, מהדורת ש' הלוי הורוויץ, מהדורה שנייה, גירנבערג תרפ"ג, סימן תד, עמ' 453-454. ועיינו עוד **מחזור סוכות**, שם, "מבוא", עמ' מ-מא.

2 זמן פעילותו במאות השישית-שביעית. ראו "Encyclopaedia Judaica, Detroit: USA, 2007, Second edition, Volume 11, pp. 743-745".

3 עיינו **מחזור סוכות** (לעיל הערה 1), עמ' 194, הערה לשורה 9, לתיבות "מחוללת מחנים".
4 אפשר לראות מקור המייחס ריקוד לכלל העם בעת יציאת מצרים, אף שלא נזכר במקרא באורח מפורש שהגברים רקדו: "תמורה שנים עשרה וְעַת רְקוֹד" (קה' ג:ד), כנגד 'פִּיֶד תִּזְקָה' (תה' קלו:יב), מלמד שהיו ישראל שמחין ומרקדין, שנאמר 'וַיִּצְאָ עִמּוֹ בְּשִׁשּׁוֹן' (שם קה:מג) ("מדרש תמורה השלם, בתי מדרשות, מהדורת ש"א ורטהימר וא"י ורטהימר, מהדורה שנייה, ירושלים תשי"ג, כרך שני, עמ' קצח).

אֶהְלִיךָ יַעֲקֹב" (במ' כד:ה). והזכיר זה במרים על שם "מַנְשִׁים בְּאֶהֱלִי" (שופ' ה:כד), וגם כל אחד מישראל היה מושך מן הבאר לאהלו ולשבטו, דכתיב: "במחוקק במשענתם" (במ' כא:יח).⁵

השורות "לְכַמְהֵי לֵב הוֹשֵׁמָה עֵינַיִם / לְרַגְלָהּ רָצָה עֲלוֹת וְרָדָת בְּאֶר מַיִם" מתפרשות בידי ר' אלעזר מוורמייזא במשמעות שהעם ריווה את צימאוננו באמצעות הבאר שנבעה בזכות מרים וליוותה אותו במדבר. לפי הנזכר בשורת מקורות, החל מן הספרות התנאית, המן ירד בזכות משה, עמוד הענן ליווה את ישראל בזכות אהרון, והבאר נבעה, כאמור, בזכות מרים.⁶ במקורות התנאים אין מצורפים טעמים המנמקים את שיוך העניינים הללו לאישים הנזכרים. אולם בכל הנוגע למרים, גם באחדים מן המקורות המדרשיים המאוחרים לספרות התנאים מוזכר שהבאר הייתה "בזכות מרים שאמרה שירה על הים".⁷ חשוב לציין עוד שבמקורות שונים, החל מספרות התנאים, נכתב שהבאר נסתלקה עם פטירת מרים. לפי מקצת המקורות שבה הבאר בזכות משה,⁸ ולפי אחרים חזרה בזכות משה ואהרון.⁹

ב"סדר אליהו רבה" נאמר שכשישראל לא היו עושים רצונו של מקום הייתה הבאר מאחרת מלעלות עד שהיו יוצאים נערים קטנים ותלמידי חכמים ואומרים "עלי באר בזכות אברהם יצחק ויעקב. עלי באר בזכות משה ואהרון ומרים".¹⁰ מכאן משתמע שהבאר עלתה לא בזכות מרים לבדה כי אם אף בזכות משה ואהרון. בכמה מקורות בספרות המדרשית נטען שהבאר שנבראה בערב שבת בין השמשות היא הבאר של האבות, בארה של הגר, הבאר שבמרה, הצור שברפידים, הסלע שבקדש, בארה של מרים והבאר שְׁמִימָה עתידים לצאת מירושלים.¹¹

ר' אלעזר מוורמייזא רומז בפירושו לנאמר על אודות באר מרים במסכת שבת (לה ע"א): "א"ר חייא הרוצה לראות בארה של מרים יעלה לראש הכרמל ויצפה ויראה כמין כברה בים וזו היא בארה של מרים". הקבלה לקטע זה מצויה כבר בתוספתא סוכה, ויש שורת הקבלות בספרות התלמוד והמדרש.¹² בהקשר זה יצוין שהכינוי "בארה של מרים" אינו מופיע בספרות התנאים כי אם במקורות לא מעטים בספרות התלמוד והמדרש.¹³

לשון הפיוט "לְרַגְלָהּ רָצָה עֲלוֹת וְרָדָת בְּאֶר מַיִם" מעוררת הד לנאמר בנוסח שירת הבאר עצמה: "עֲלֵי בְּאֶר עָנוּ לָהּ" (במ' כא:יז). רעיון עליית הבאר וירידתה מוזכר כבר בתוספתא סוכה:

וכך היתה הבאר שהיתה עם ישראל במדבר דומה לסלע מלא כברה, מפכפכת ועולה כמפי הפך הזה, עולה עמהן להרים ויורדת עמהן לגאיות... נשיאי ישראל באין וסובבין אותה במקלותיהן ואומ' עליה את השירה "עלי באר ענו לה"... והן מבעבעין ועולין כעמוד למעלה, וכל אחד ואחד מושך במקלו, איש לשבטו ואיש למשפחתו.¹⁴

בתוספתא נאמר עוד שהמים היו מציפים את כל הישימון, והוא היה נעשה נחלים גדולים, רעיון שהוא מדרש לכתוב "וַיִּנְחָלִים יִשְׁטָפוּ" (תה' עח:כ),¹⁵ וישראל היו עוברים ממקום למקום באיספקאות, דהיינו בספינות קטנות, כמו שנאמר "הֵלְכוּ בַצִּיּוֹת נְהָר" (תה' קה:מא). דומה עוד שאפשר להעלות זיקה בין המילים "וַיִּנְחָלִים יִשְׁטָפוּ" ובין המשך דברי בלעם "כִּנְחָלִים נָטְיוּ" (שם שם:ו).

תיבות הפיוט "לְטוֹבוֹ אֶהְלִי" רומזות למילים "מָה טוֹבוֹ אֶהְלִיךָ יַעֲקֹב" (במ' כד:ה). לדידו של ר' אלעזר מוורמייזא ההתייחסות ל"אוהל" יאה להיות מוסבת על מרים לאור הקילוס המצוי בשירת דבורה כלפי "מַנְשִׁים בְּאֶהֱלִי" (שופ' ה:כד). רעיון נוסף הטמון במילים "לְטוֹבוֹ אֶהְלִי" הוא המוטיב של משיכת המים איש לשבטו

⁵ מ"ל קצנלנבוגן, "פירוש ההושענות לרבי אלעזר מגרמייזא", ספר זכרון להגאון רבי שילה רפאל זצ"ל, בעריכת י"א הלוי מובשוביץ, ירושלים תשנ"ח, עמ' נט.

⁶ **תוספתא**, מהדורת ליברמן, סוטה, יא, 1, עמ' 217; תענית ט ע"א, ומקבילות נוספות.

⁷ **תנחומא**, במ' ב. מקבילות: **תנחומא** מהדורת בובר, במ' ב, עמ' 3; **במדבר רבה**, א, ב, ע"ב.

⁸ ראו **מדרש תנאים על ספר דברים**, מהדורת הופמן, לד, ח, עמ' 227.

⁹ ראו **מכילתא דרבי ישמעאל**, מהדורת הורוביץ-רבין, בשלח, מסכתא דויסע, פרשה ה, עמ' 173; **ספרי דברים**, מהדורת פינקלשטיין, נצבים, פיסקא שה, עמ' 326; **תוספתא**, מהדורת ליברמן, סוטה, יא, 8, עמ' 220.

¹⁰ **סדר אליהו רבה**, מהדורת איש שלום, יג, עמ' 59-60.

¹¹ ראו ש' ליברמן, **תוספתא כפשוטה**, חלק ד, סדר מועד, מהדורה שנייה, ירושלים תשנ"ג, פסחים-סוכה, עמ' 876, והמקורות הרשומים שם.

¹² ראו בין היתר **תוספתא**, מהדורת ליברמן, סוכה, ג, 11, עמ' 268-269; **ירושלמי**, כלאים, פ"ט ה"ד, לב ע"ג; שם, כתובות, פ"ב ה"ג, לה ע"ב; **בראשית רבה**, מהדורת תיאודור-אלבק, ע, ח, עמ' 805-806; **ויקרא רבה** מהדורת מרגליות, כב, ד, עמ' תקיא. ועיינו ש' ליברמן, **תוספתא כפשוטה**, שם, סוכה, עמ' 876-877.

¹³ ביטוי זה או לשון כיוצא בזה מופיע בין היתר במקורות הבאים: **ירושלמי**, כלאים פ"ט ה"ד, לב ע"ג; שם, כתובות פ"ב ה"ג, לה ע"ב; שבת לה ע"א; בבא מציעא פו ע"ב; **ויקרא רבה**, מהדורת מרגליות, כב, ד, עמ' תקיא.

¹⁴ **תוספתא**, שם. מקבילות: **תנחומא** מהדורת בובר, במ' ב, עמ' 3-4; שם, חקת, מח, עמ' 127-128; **תנחומא**, במ' ב; שם, חקת, כא; **במדבר רבה**, שם, א, ב, ב ע"ב-ע"ג; שם, יט, כו, פב ע"א-ע"ב.

¹⁵ והשוו עם הפסוק המקביל בתה' קה:מא, הזוכה אף הוא להידרש בתוספתא בהמשך.

ולמשפחתו. אולם נראה שאפשר לבאר את השורה "לְכִמְהֵי לֵב הוֹשָׁמָה עֵינַיִם", גם במשמעות אחרת ועניינה במרים אשר שימשה מנהיגה לישראל. בהקשר זה תתפרש התיבה "עֵינַיִם" מלשון "עֵינֵי הָעֵדָה" (במ' טו:כד). נראה שאפשר אף להעלות זיקה בין המילים "הוֹשָׁמָה עֵינַיִם" לנאמר במיכה ו:ד, שמרים נחשבה לצד אֶחָיָה כאחד הגואלים ממצרים: "פִּי הָעֵלְתִּיךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם וּמִבֵּית עַבְדִּים פְּדִיתִיךָ וְאֶשְׁלַח לְפָנֶיךָ אֶת מֹשֶׁה אֶהְרֹן וּמִרְיָם".¹⁶ קטע הפיוט נפתח באפיון מרים הנביאה כמי שיצאה במחול המחניים, מעמד שהתקיים בקרב הנשים. אולם המשכו של הפיוט אינו מצמצם את פעילותה בקרב הנשים לבדן, אלא סמכותה נתפסת כלפי כלל ישראל. היא עינייה לכלל העדה, והבאר נבעה בזכותה עבור כל ישראל.¹⁷ בהקשר זה חשוב גם להפנות אל התיאור ב"ספרי דברים":¹⁸ "שכל זמן שהיו הדגלים נוסעים לא היו הולכים עד שמרים מקדמת לפניהם וכן הוא אומר וְאֶשְׁלַח לְפָנֶיךָ אֶת-מֹשֶׁה אֶהְרֹן וּמִרְיָם". מרים הלכה בפועל בראש מחנה ישראל במסעותיו במדבר. ולפי זה סמכותה נתפסה בעניינים מכריעים כמופנית כלפי העם כולו.

ד"ר יעל לויין
ירושלים

¹⁶ ראו מחזור סוכות (לעיל הערה 1), עמ' 194, הערה לשורה 9, למילים "הושמה עינים".

¹⁷ ראו י' לויין, "הוראת התורה על ידי מרים", הצופה, יום שישי, ט"ז במרחשוון תשס"ב, 2 בנובמבר 2001, סופרים וספרים, עמ' 12-11; י' לויין, "כנגד שלושה גואלין", הצופה, יום שישי, ה' באדר תשס"ז, 23 בפברואר 2007, סופרים וספרים, עמ' 10, 13.

¹⁸ ספרי דברים, מהדורת פינקלשטיין, כי תצא, פיסקא רעה, עמ' 294.